

16. Шалобудов В. М. Звіт «Про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2012 році / В. М. Шалобудов. – Д., 2013.

17. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008. – С. 107–109.

18. Шалобудов В. М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1; Т. 2; Т. 3.

21. Cierpiela S. Pucharki dzwonowate w Polsce od ko nca XVI w. do konca XVII wieku / S. Cierpiela // Szkło i Ceramika. – R. XVII. – 1966. – № 9. – P. 248.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК 902/904

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКИ-АРХЕОЛОГИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття

Розглядається процес поступового входження жінок-археологів кінця ХІХ – першої половини ХХ століття в дисциплінарне археологічне товариство України.

Ключові слова: жінки-археологи, гендерні ролі, гендерна рівність, жіночий погляд.

Рассматривается процесс постепенного вхождения женщин-археологов конца ХІХ – первой половины ХХ века в дисциплинарное археологическое сообщество Украины.

Ключевые слова: женщины-археологи, гендерные роли, гендерное равенство, женский взгляд.

At this article we examine the process of the gradual entering women-archaeologists in the end of 19th – the first half of 20th centuries in the disciplinary archaeological association of Ukraine.

Key words: women-archaeologists, gender roles, gender equality, feminine look.

На межі ХІХ–ХХ століть відбуваються докорінні зміни гендерного традиціоналізму в суспільній свідомості, про що свідчить поява жінок в тих сферах, які раніше були закриті для них. До таких сфер, без тіні сумніву, можна сміливо віднести і науку, а особливо археологічну, яка довгий час залишалася прерогативою чоловіків.

Слід визнати, що археологія періоду Російської імперії вважається виключно «чоловічою наукою» тому, що в гендерному відношенні дисциплінарне археологічне наукове співтовариство було представлене виключно чоловіками. Але, як це не парадоксально, саме тоді жінками були зроблені перші кроки у напрямі освоєння професії археолога. Найбільш яскравим прикладом цього слугує біографія графині П. С. Уварової (1840–1924), археолога, громадського діяча, голови Мос-

ковського археологічного товариства (МАТ), почесного члена Петербурзької академії наук і цілої низки археологічних товариств Росії та Європи, а також автора майже 200 робіт з археології.

Важко не погодитися з твердженням В. Г. Аксареевої, що саме «благодаря научной и общественной деятельности П. С. Уваровой начался процесс освоения женщинами профессиональных норм археологического сообщества, и стало постепенно преодолевать гендерное неравенство в профессии» [2, с. 157].

Життю та науковій діяльності П. С. Уварової приділено значну увагу, про що свідчать численні дослідження, в тому числі і сучасні [1; 2; 3; 9; 12; 17; 18; 21]. Тому обмежимося стислим викладенням основних віх цього надзвичайно яскравого життя, залишаючи поза розглядом роботу Уварової в Комісії по збереженню давніх пам'яток, благодійну то земську діяльність у галузі народної освіти Можайського земства та інше.

Прасковія Сергіївна Уварова, уроджена княжна Щербацька, була одружена із графом А. С. Уваровим, відомим археологом та істориком, засновником Московського археологічного товариства, організатором Всеросійських археологічних з'їздів (АЗ), автором ряду фундаментальних праць [9; 17; 18; 20; 21]. Тому не виникає сумнівів, що зацікавлення археологією молодої жінки визначалося науковими інтересами її чоловіка. Це відзначають всі біографи П. С. Уварової. «Вскоре после свадьбы, когда она начала знакомится с научной деятельностью мужа, в ней пробудился интерес к изучению памятников старины» – пише від імені правнуків П. С. Уварової князь С. С. Оболенський [9, с. 5]. Прасковія Сергіївна активно включилася у наукову та організаційну роботу, яка проводилася А. С. Уваровим по створенню Московського археологічного товариства, Російського історичного музею та ін. Вона брала участь у складанні програм з'їздів, вела листування, знайомила і підтримувала зв'язки з вченими, краєзнавцями, представниками влади. Але за життя свого чоловіка їй так і не судилося стати членом МАТ, тому що граф Уваров був проти присутності в науці «дамского элемента» [17, с. 157].

Після смерті у 1884 р. А. С. Уварова, коли виникає питання про нового голову МАТ, вибір одностайно був зроблений на користь Уварової. На цей час П. С. Уварова користувалася заслуженим авторитетом і визнанням не тільки в Росії, але і за її межами. У 1885 р. Парасковія Сергіївна погодилася очолити МАТ. Саме в цей час вона «виходить з тіні» свого чоловіка і поступово стає цілком самостійним дослідником, організатором науки, найавторитетнішим діячем тодішньої археології, своєрідним інтелектуальним лідером МАТ, що означало – і «російської національної археології в цілому» [2, с. 161].

Оцінюючи роль графині Уварової у розвитку археологічної науки, академік Д. Н. Анучин у 1915 р., коли відзначався 75-річний ювілей Парасковії Сергіївни, писав: «Вы мобилизовали новую мирную армию любителей и изыскателей старины, идущую целыми рядами на розыски памятников, способную расширить и углубить познание нашего прошлого» [3, с. 30]. Безсумнівно, графиня П. С. Уварова стала першою жінкою-археологом свого часу, яка досягла таких висот і домоглася визнання її в чоловічому співтоваристві, що також дуже важливо. Своїм прикладом вона довела, що жінка теж здатна займатися наукою, в тому числі й археологічною. Для нашої теми важливо те, що під час головування графині Уварової у МАТ жінки-археологи вперше отримали можливість виступати зі своїми рефератами на археологічних з'їздах. Це дозволяло впровадити в археологію «жіночий погляд» на досліджувані об'єкти, що відрізняється від чоловічого. На думку американської дослідниці Гіроу, чоловіки-археологи схильні до узагальнень і до редукції складної картини, пропускаючи подробиці, а жінки малюють менш ясну, але зате реалістичну картину. Проте при поєднанні чоловічих і жіночих поглядів на досліджувані об'єкти можна отримати більш повну та об'єктивну інформацію [5].

Слід відзначити, що гендерна рівність у всякій науці дуже важлива. Річ у тому, що жінка, як правило, забезпечує стабільність та стійкість [4, с. 83]. А. А. Чубур справедливо відзначає, що «вытеснение женщин из определенной области научного творчества может вызвать в ней нестабильность, рост внутренних интриг в ущерб работе из-за столкновений, стремящихся к лидерству мужчин» [23].

На думку Б. Г. Могильницького, особистість вченого – це «сложная психологическая и интеллектуальная структура, возникающая на пересечении эпохальных, классовых, групповых и индивидуально-уникальных моделей сознания и поведения, вследствие чего любые исторические и социальные процессы реализуют себя через человека» [8, с. 12]. Саме такою особистістю і була графиня П. С. Уварова, яка своїм прикладом показала, що соціум вже готовий прийняти жінку не як пасивного, а як активного члена суспільства. Вона «відкрила двері» археології не лише для російських жінок, але і для українських, які вже на початку ХХ ст. все активніше заявляють про себе в роботі МАТ та інших наукових товариствах.

В останні роки з'явився ряд наукових біографій жінок, котрі на зламі ХІХ – ХХ століть увійшли до кола дослідників археології України. Однією з них була А. А. Карцева-Міклашевська [6, с. 269–274]. Її зацікавлення старовиною та давніми пам'ятками було обумовлено, як це має місце у біографії П. С. Уварової, родинними зв'язками – батько був завзятим збирачем старовини, його власні колекції у родовому маєтку в с. Біленьке відвідували відомі археологи, вони демонструвалися у першому Громадському музеї м. Катеринослава [6, с. 271].

Тому природно, що А. А. Міклашевська захоплюється розкопками скіфських курганів, які її батько – А. М. Міклашевський, проводив на власних землях поблизу с. Біленьке, а потім біля с. Міклашево на річці Вороній. Поштовхом до власних розкопок А. А. Міклашевської стало знайомство із Д. І. Яворницьким, котрий, під час обстеження Дніпровських порогів, гостював у маєтку Міклашевських. Карцева стає активною співробітницею відомих археологів – Д. Я. Самоквасова та Д. І. Яворницького. Сам Яворницький називав Анастасію Андріївну Карцеву «пристрасною аматоркою археології». Мало того – в 1884 р. він присвятив їй статтю «Жінка-археолог» [22], яку, на жаль, ще не вдалося віднайти. А. А. Міклашевською було самостійно розкопано кілька курганів у групі так званих Яцевих могил над Лоханським порогом, також вона працювала на розкопках курганів поблизу села Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії [22]. В її описах, за твердженням Г. Руденко, «ми знаходимо майже невластиву для дослідників 80-х рр. ХІХ ст. прискіпливість спостережень щодо знахідок речей і їхнього зв'язку з похованням, відповідний рівень узагальнень, придбаний під час досліджень...» [13, с. 124]. Проте з переїздом Карцевої-Міклашевської до Харківської губернії відомості про археологічні розшуки та її наступне життя зникають.

Якщо А. А. Карцеву-Міклашевську визначають як аматора, то Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859–1942) являє собою вже професіонала-археолога. Учениця В. Б. Антоновича, а потім його дружина та багаторічний редактор наукової спадщини вченого, вона увійшла до літопису археологічної науки кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. У дисертаційній роботі Г. Г. Руденко та її публікаціях знаходимо біографію Мельник-Антонович, побудовану на архівних джерелах [13, с. 125], однак наукова спадщина у галузі археології ще потребує дослідження. На відміну від попередніх героїнь нашого огляду, Мельник-Антонович не мала в родині когось, хто б вплинув на її звернення до археології. Донька лікаря, вона віддавала перевагу лінгвістичним уподобанням та оволоділа кількома іноземними мовами під час навчання у Швейцарії.

По закінченню у 1882 р. Вищих жіночих курсів при історико-філологічному відділі Київського університету ім. Св. Володимира, К. М. Мельник продовжувала під керівництвом В. Б. Антоновича оволодівати археологією та давньою іс-

торією України. Співробітниця, згодом керівник археологічними дослідженнями майже по свій Україні, учасниця VI, XI, XII, XIII археологічних з'їздів, автор понад 100 наукових праць [14, с. 125]. Першим її дослідженням було «кладовище поганського часу на Старому Києві біля Львівської площі», розкопки якого проводилися в 1879–1881 рр. У 1881 р. вона досліджувала 3 курганні групи «кіммерійської та скіфської доби» під Кременчуком на Полтавщині.

У наступному 1882 р. разом з М. Ф. Біляшевським К. М. Мельник досліджувала дюнні стації доби неоліту в околицях Києва, а впродовж 1883–1884 рр. працювала як асистент В. Б. Антоновича під час робіт на Поділлі та Херсонщині. Вона перша дослідила та подала докладний опис серії майже невідомих до того часу мегалітичних споруд Південної України. У 1885–1886 рр. Мельник була відряджена як асистент В. Б. Антоновича для археологічних дослідів Київщини, Полтавщини, Волині та Поділля, наслідком яких стали друковані праці та колекції, переважно з пам'яток кам'яної доби. З Катеринославщиною Мельник-Антонович пов'язує дослідження нею поселення Стрільча Скеля. Результати цих розкопок отримали висвітлення у рефераті К. М. Мельник «Стоянка та майстерня кам'яної доби у дніпровських порогів», зачитаному на VIII Археологічному з'їзді в Москві в секції первісних старожитностей проф. В. Б. Антоновичем [16, с. 122].

За заслуги в царині археології Мельник-Антонович стала першою жінкою, прийнятою до товариства Нестора Літописця, членом Одеського товариства історії та старожитностей, де до неї єдиною жінкою була графиня Уварова. Також Катерину Миколаївку було обрано членом МАТ та почесним членом Київського археологічного інституту [14, с. 125], за радянських часів її діяльність пов'язана із редагуванням праць В. Б. Антоновича та увічненням його пам'яті.

Менш відомою в археологічній науці України є Антоніна Антонівна Скриленко. Першими відкрили це забуте ім'я, створивши наукову біографію, дослідники творчого шляху Скриленко І. Ф. Ковальова та Г. Г. Руденко, але повноцінна історія життя та діяльності ще відсутня. Навіть роки її життя поки що залишаються загадкою, як і походження, родинні зв'язки тощо. Встановлено, що А. А. Скриленко навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів Київського університету ім. Св. Володимира. Саме в студентські роки, під впливом В. Б. Антоновича, вона зацікавилася археологією та музейною справою [7, с. 154–165].

Як професійний археолог А. А. Скриленко сформувалася під час роботи в складі експедицій В. В. Хвойка та М. Ф. Біляшевського, В. Б. Антоновича. Разом з ними вона брала участь у дослідженні трипільських поселень Київщини, зокрема Кирилівських висот та давньоруських курганів на Верхньо-Юрковці у Києві [7, с. 156]. Результати її участі в розкопках трипільських пам'яток були висвітлені у доповіді «Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в среднем Поднепровье», прочитаній на XII АЗ. Ця невелика за обсягом робота не втрачає актуальності і сьогодні [15, с. 5]. Скриленко бере участь у підготовці та проведенні XIII АЗ, де нею зроблено повідомлення «Несколько слов о керамике Екатеринославской губернии по данным Областного музея». Вона також працювала над «Материалами для археологической карты Екатеринославской губернии» та, спільно з В. О. Бабенком, над створенням «Каталога Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля» [7, с. 158]. Також брала участь у XIV АЗ, який проходив у Чернігові. Згодом А. А. Скриленко було обрано членом Катеринославської губерньської архівної комісії, її ім'я присутнє серед делегатів XIV АЗ у Чернігові. Проте подальший її життєвий і творчий шлях залишається невідомим.

У нас є лише непрямі свідчення, котрі проливають деяке світло на чинники, які привели Скриленко до археології. З рядків її листів до Д. І. Яворницького, найбільш відомим є Катеринославський період життя Скриленко, коли вона прийняла запрошення Яворницького до праці в історико-археологічному музеї

ім. О. М. Поля. Виходячи з листування, у відносинах з Яворницьким вона заявила себе як освічений фахівець, який відстоює свою точку зору, що не сприяло добрим відносинам між ними. Незалежність та відстоювання власної гідності – ці риси, притаманні характеру емансипованої жінки, якою і була А. А. Скриленко.

До плеяди жінок-археологів, які прийшли до української науки через навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів при Київському університеті ім. Св. Володимира, слід додати ще дві постаті, а саме І. В. Фабриціус та В. Є. Козловську.

Ірина Василівна Фабриціус (1882–1966) – український археолог першої половини ХХ ст. Її батько – В. І. Фабриціус учений, професор Київського університету, захистив дві докторські дисертації: з астрономії та філософії. Саме за його ініціативи Фабриціус відправили на навчання в Другу Херсонську жіночу гімназію, яку вона закінчила з золотою медаллю. В 1905 р. вона закінчила Вищі Бестужівські жіночі курси у Санкт-Петербурзі. Величезний вплив на формування наукових археологічних інтересів І. Фабриціус, після її повернення до Херсона, мав відомий археолог та краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич.

З 1913 по 1925 р. І. В. Фабриціус працює спочатку помічником, потім – хранителем фондів Херсонського історико-археологічного музею. Вона бере участь у польових дослідженнях В. І. Гошкевича, зокрема розвідках пам'яток археології та розкопках поселень, городищ, курганів. 1924 р. Фабриціус керувала розкопками Аджигольського античного городища та кургану у с. Лук'янівка з похованнями доби пізньої бронзи. Розкопки на Любимівському пізньоскіфському городищі I ст. до н. е. – II ст. н. е. у 1925–1929 рр. дозволили І. В. Фабриціус реконструювати його планування та конструкцію фортифікаційних споруд. Серед відкриттів І. В. Фабриціус – виявлення та дослідження кількох поселень первісної доби [19]. У роки, що передували початку Другої світової війни, І. В. Фабриціус активно веде не тільки власну польову діяльність, а й бере участь у роботах інших експедицій Інституту археології УАН: у 1938–1940 рр. вона керувала розкопками Шарпівського городища V століття до н. е. У повоєнні роки І. В. Фабриціус видає основну працю свого життя «Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР», що стала підсумком її багаторічних експедиційних та кабінетних досліджень [11].

Завершить перелік імен відомих жінок-археологів Валерія Євгеніївна Козловська (1889–1956) – видатний археолог та музейний працівник України. Проте сторінки її життя та наукова діяльність відомі лише вузькому колу фахівців. Вона є автором понад 50 наукових статей та повідомлень з археології України. Як і більшість зазначених вище жінок-археологів, навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. На той час курс «Руські старожитності» викладав В. Ю. Данилевич – доцент університету ім. Св. Володимира, історик і археолог, учень В. Б. Антоновича. Ще студенткою Козловська почала цікавитись археологією. Великий вплив на формування її наукових інтересів мав відомий київський археолог В. В. Хвойка. Саме в його експедиціях 1909–1911 рр. з захопленням працювала і набувала досвіду польових робіт двадцятирічна Козловська. Влітку 1914 р., вже тяжко хворий, В. В. Хвойка доручає Козловській самостійно проводити розкопки окремих ділянок у Білгородці. Після смерті В. В. Хвойка вона продовжила справу свого вчителя [10].

Перші самостійні археологічні дослідження В. Є. Козловська проводить влітку 1916 р. поблизу села Сушківка на Черкащині. У 1919 р. нею досліджено слов'янський могильник поблизу села Віта-Поштова на Київщині. У 20-х рр. Козловська була обрана членом Археологічної секції Українського Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка із заснуванням Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при ВУАН, у 1924 р. В. Є. Козловську обирають дійсним членом та вченим секретарем археологічної і мистецтвознавчої секції [10].

У 1924–1930 рр. вона бере участь у дослідженнях могильників та поселень черняхівської культури (Ромашки, Сушківки, Володимирівки, Жуківці та ін.), городищ та могильників давньоруського часу (Київ, Ржищів та ін.). У 1930 р. В. Є. Козловською були проведені археологічні дослідження на горі Дитинка. Археологічні розкопки В. Є. Козловської на горі Киселівці, за визначенням спеціалістів, були найбільш результативними і методично-фаховими за всі, що проводились у попередні часи. В. Є. Козловська брала участь у створенні Дніпрогесівської археологічної експедиції, якою керував Д. І. Яворницький (Дніпробуд, 1927–1932 рр.), та працювала на розкопках з Т. М. Мовчанівським на пос. Райки у 1932 р. А у 1934 р., у складі Трипільської експедиції ПМК АН України, В. Є. Козловська брала участь у розкопках трипільського поселення біля села Халепья в урочищі Коломійщина–І [10]. В повоєнні роки В. Є. Козловська зазнала утисків з боку радянської влади, як і більшість науковців, що залишилися в окупованому німцями Києві, та змушена була емігрувати за кордон, де і завершила свій життєвий та творчий шлях.

Вирішальну роль у зверненні до археології відіграв властивий кінцю ХІХ – початку ХХ ст. дух емансипації, який спонукав енергійних освічених жінок шукати реалізації в одній із галузей інтелектуального та суспільного життя. В умовах тодішньої України жінка могла займатися науковою діяльністю лише в гуманітарній галузі, оскільки доступ до технічної освіти був неможливим, а до фізико-математичної – обмежений.

Підводячи підсумок вищесказаному, слід віддати належне першій жінці-археологу – графині П. С. Уваровій. Саме з неї почалося входження жіноцтва не тільки в російську, а й в українську археологію. Її унікальні особистісні якості – твердість, наполегливість, допитливість, скурупульозність, уміння спілкуватися з людьми – у підсумку відіграли важливу роль у формуванні нової гендерної ролі жінки в українському суспільстві. «Розсадником» цієї нової для України генерації жінок-учених у галузі археології є всі підстави вважати Вищі жіночі курси при Київському університеті ім. Св. Володимира. Поява в археологічній науці неординарних жінок – це виклик часу. Саме археологія дала їм можливість стати на рівні з чоловіками, в дечому – «жіночий погляд» досягав кращих результатів, як це показує історіографія археології.

Бібліографічні посилання

1. Аксареева В. Г. Биография, как источник гендерного изучения истории археологии // Эпоха и личность: ракурсы исторического понимания. Тезисы докладов V международных чтений памяти В. В. Иоффе «Право на имя Биографика 20 века». – СПб., 2007. – С. 2–3.
2. Аксареева В. Г. «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Г. Аксареева // Вестник ЧГУ. История. – 2009. – № 32(170). – С. 157–163.
3. Анучин Д. Н. Биографический очерк графини П. С. Уваровой / Д. Н. Анучин // Сборник в честь П. С. Уваровой. – М., 1916. – С. 23–36.
4. Винокурова Н. А. Женщина и мужчина в науке: двойной портрет / Н. А. Винокурова // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 82–85.
5. Клейн Л. С. История археологической мысли. Курс лекций: у 2 ч. / Л. С. Клейн // <http://nashaucheba.ru/v28568>
6. Ковальова І. Ф. Персонажі Катеринославської археології кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті [зб. наук. праць] / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2005. – С. 268–274.
7. Ковальова І. Ф. А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165.

8. Могильницький Б. Г. История на переломе: некоторые тенденции развития современной исторической мысли / Б. Г. Могильницький // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований. – М., – 2004. С. 5–22.
9. Оболенский С. С. К читателю / С. С. Оболенский // П. С. Уварова. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 294 с.
10. Павлова В. Козловська Валерія Євгенівна / В. Павлова // Археологія Середньої Наддніпрянщини // <http://www.arheolog-ck.ru/?p=2983>
11. Потупчик М. В. Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х – першої половини 40-х років / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // <http://muzey.vn.ua/node/198>
12. Редин Е. К. Графиня П. С. Уварова / Е. К. Редин // СХИФО. – 1905. – № 16. – С. 1–8.
13. Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11. затв. 22.12.11. / Руденко Ганна Григорівна. – Д., 2011.
14. Руденко Г. Г. Внесок К. М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І. Ф. Ковальова. – Д., 2009. – С. 124–129.
15. Руденко Г. Г. А. А. Скриленко – перша дослідниця антропоморфної пластики Трипілля / Г. Г. Руденко // Борисфен. – 2006. – № 5. – С. 5–7.
16. Руденко Г. Г. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.
17. Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М., 2005.
18. Уварова Прасковья Сергеевна // Сов. ист. энциклопедия. – Т. 14. – С. 644.
19. Фабриціус І. В. Херсонщина: час, події, люди: видатні особистості Херсонщини давніх часів (до 1917 року) І. В. Фабриціус // <http://krai.lib.kherson.ua/f4-people-1.htm>
20. Формозов А. А. А. С. Уваров и его место в истории русской археологии / А. А. Формозов // Российская археология. – 1993. – № 3. – С. 228–245.
21. Фролов А. И. Хранители Московской старины: Алексей и Прасковья Уваровы / А. И. Фролов. – М., 2003. – 363 с.
22. Чабан М. П. Українська жінка вела археологічні розкопки у 19-му столітті... / М. П. Чабан // <http://zapysy.com.ua/modules/news/print.php?storyid=2643>
23. Чубур А. А. Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера / А. А. Чубур // Антропология академической жизни. – М., 2009.

Надійшла до редколегії 01.02.2013